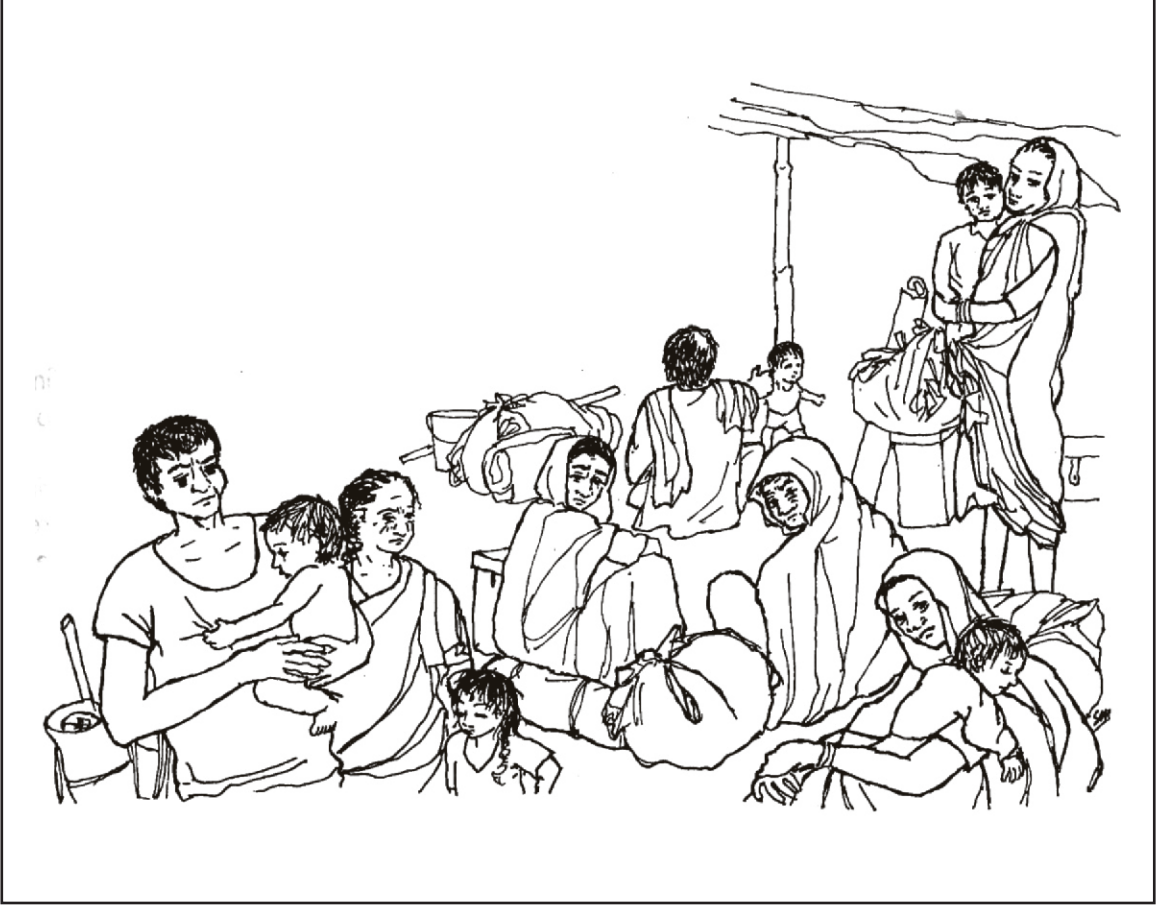

પ્રકરણ - ૨૮

વિસ્થાપિત અને નિરાશ્રિત બેનો

વિષયસૂચિ :

- ૧.૦ ભાગવું અને કેમ્પમાં પહોંચવું
- ૧.૧ વિસ્થાપિત સ્ત્રીઓ
- ૨.૦ મૂળભૂત જરૂરિયાતો
- ૨.૧ ખોરાક
- ૨.૨ પાણી અને બળતણ

- ૨.૩ જાતીય શોષણથી બચવું
- ૩.૦ માનસિક સ્વાસ્થ્ય
- ૪.૦ પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય
- ૫.૦ સ્ત્રીઓમાં નેતૃત્વ

વિસ્થાપિત અને નિરાશ્રિત બેનો

રેફ્યુજી-નિરાશ્રીત લોકો એવા છે જેઓ પોતાના દેશમાંથી બીજા દેશની સરહદ ઓળંગીને આવ્યા છે. વિસ્થાપિત લોકો એ છે જેઓને પોતાના ઘર-બાર મૂકીને બીજા જગ્યાએ (પોતાના જ દેશમાં) રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. ઘણા દેશોમાં આંતરિક સંઘર્ષોના પરિણામે એક ગ્રુપના લોકો બીજા ગ્રુપનાં લોકો પર અધિકાર જમાવી દે છે, ત્યારે હારેલા ગ્રુપના લોકોને ખોરાક, પાણી તથા જીવવા માટેની પાયાની જરૂરિયાતો અંગે મુશ્કેલી પડે છે. પૂરેપૂરી બિનસલામતિની લાગણી થવાથી આ લોકો પોતાનો દેશ મૂકી જીવવા ખાતર ભાગી નીકળે છે.

દર ૧૦ વિસ્થાપિત અને નિરાશ્રિત લોકોમાંથી ૮ વ્યક્તિઓ સ્ત્રી-બાળકો હોય છે.

ભાગી નિકળનારામાંથી ૮૦% સ્ત્રીઓ અને બાળકો હોય છે. મોટે ભાગે પુરુષો સંઘર્ષમાં ખપી ગયા હોય છે કે પરંપરાગત મિલકત કે ધંધાના રક્ષણ માટે પાછળ રહી ગયા હોય છે. આ સ્ત્રીઓને પાયાના સંસાધનો મળી રહે તે માટે કાયદા ઘડાયા છે. છતાં તેમને ઘણા ઘણા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે. ખોરાક, પાણી, આરોગ્ય સેવાઓ ઉપરાંત તેઓને બીજા જગ્યાએ શારીરિક જુલમ અને શોષણના ભોગ પણ બનવું પડે છે.

દક્ષિણ એશિયાઈ દેશો નિરાશ્રીત લોકોની વસ્તીની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં ચોથું સ્થાન ધરાવે છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે આ બેનોના પ્રશ્નો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું. ખાસ કરીને પોતપોતાની આવડત પ્રમાણે તેઓ કઈ રીતે નવી જગ્યાએ વસવાટ કરી શકે અને બીજા લોકોને મદદરૂપ બની શકે તે અંગે વિચાર કરીશું.

૧.૦ ભાગવું અને કેમ્પમાં પહોંચવું :

પોતાની જગ્યા છોડીને ભાગવું તે જ એક દુઃખદાયક ઘટના છે. ઘણીવાર ભાગતી વખતે પોતાની સાથે કોઈ મૂડી, ઘરેણા કે જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ લેવાનો સમય પણ ના રહ્યો હોય એવું બને છે. આમ જીવ બચાવીને ભાગવાની પ્રક્રિયામાં ઘણીવાર અઘટિત બનાવો પણ બને છે. વળી બીજા સલામત જગ્યાએ પહોંચતા સુધીનો રસ્તો મુશ્કેલ હોય છે. રસ્તામાં કુટુંબીજનો છૂટા પડી જાય કે ઘરડા અને બાળકો રોગ કે ભૂખથી મૃત્યુ પામે, યુવાન સ્ત્રીઓને જાતીય અત્યાચારનો ભોગ બનવું પડે કે સાથે લીધેલી વસ્તુઓ લૂંટાઈ જવાના બનાવો પણ બની

શકે છે. આ બધાથી સલામત જગ્યાએ પહોંચ્યા બાદ પણ સ્ત્રીઓ ખૂબ થાકેલી અને માનસિક રીતે વ્યથિત હોય છે.

તેમાંય નવી જગ્યાએ પોતાના ઘરે જે પરિસ્થિતિ હતી તેનાથી ઘણી જુદી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે છે. કેટલીકવાર ખૂબ ગીર્દીવાળા કેમ્પમાં રહેવાનો વારો આવે, તો કેટલીકવાર પોતાને નવી જગ્યાની સરકાર કે પોલીસ જોઈ ના જાય તે માટે શહેરોમાં રહેવાનું આવે છે. ઘણીવાર આ નિરાશ્રીત લોકો પોતાના દેશથી હજારો માઇલ દૂર બીજા દેશમાં પહોંચી જાય છે કારણકે તે દેશ નિરાશ્રીતોને આશરો આપે છે. આમ અવનવી પરિસ્થિતિમાં રહેનાર બેનોને નીચે જણાવેલી પરિસ્થિતિનો ભોગ પણ બનવું પડે છે.

યુનાઇટેડ નેશન્સ દ્વારા કે નવા દેશની સરકાર કે સંસ્થાઓ તરફથી કોઈપણ કાગળ મળ્યા હોય તે સાચવીને રાખવા. નવી જગ્યાએ તમારો પાયાનો અધિકાર તથા વસ્તુઓ મેળવવામાં તે ઉપયોગી બને છે.

- * એવા લોકો સાથે રહેવું પડે, જેઓ તમને પસંદ નથી કરતા.
- * આજુબાજુના લોકોની ભાષા જુદી હોય છે.
- * પોતે પાછી પોતાના ઘરે જઈ શકશે કે નહિ તે બાબત અસલામતિમાં રહેવું પડે.
- * નિરાશ્રીત હોવા અંગેનું પ્રમાણપત્ર કે કાગળો મેળવવા પડે.
- * નવા સંબંધો અને સામાજિક સુરક્ષા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો પડે.
- * જો યુદ્ધ કે સંઘર્ષ હજી ચાલુ હોય કે ફરી છેડાવાનો હોય તો પોતાની પર ફરી હુમલો થઈ શકે છે એવા ડર સાથે જીવવું પડે છે.

નિરાશ્રીત બેનોને યુનાઇટેડ નેશન્સ મદદ કરે છે અને રક્ષણ આપે છે. પરંતુ વિસ્થાપિત બેનો પોતાના જ દેશમાં હોવાથી તેમને કોઈ જ રક્ષણ મળતું નથી. તેમને પણ ઉપર જણાવેલ લગભગ બધી પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે.

૧.૧ વિસ્થાપિત સ્ત્રીઓને વેઠવો પડતો આઘાત :

પર્યાવરણ પ્રેરિત આપત્તિઓ જેમ કે ઘરતીકંપ, દુષ્કાળ, પૂર વગેરેને કારણે ઘણા લોકોને (ખાસ કરીને ગરીબ લોકોને) પોતાનું ઘર છોડીને બીજી જગ્યાઓમાં રહેવું પડે છે. મોટા ભાગે આમ સ્થળાંતર પામેલ કે વિસ્થાપિત થયેલા લોકો જુદા જુદા શોષણના ભોગ બનતા હોય છે. કેટલીકવાર સરકારી નીતિઓ અને મોટા મોટા પ્રોજેક્ટસને કારણે ખૂબ લોકો વિસ્થાપિત થાય છે અને તેમના રોજ-રોટીના પ્રશ્નો ઉકેલ્યા વગરના રહી જાય છે. ખાસ કરીને આવી સ્ત્રીઓને ખરાબ પ્રકારનું જાતીય શોષણ વેઠવું પડે છે. આવા અનેક કિસ્સા આપણા દેશમાં પણ નોંધાયેલા છે.

મોટા બંધને કારણે ઊભી થયેલી વાસ્તવિકતાઓ

ભારતમાં બનેલા એક મોટા બંધથી ઉભા થયેલા કેટલાક પરિણામો આંખ ખોલી નાંખે તેવા છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપ કેટલાક અહીં ટાંકેલ છે.

- * દર વર્ષે પાણીનું સ્તર વધે અને પછી સ્થિર થઈ જાય છે. એટલે સ્થિર પાણીમાં થતા મચ્છરો રોગનું કારણ બને છે.
- * દર વર્ષે ચોમાસામાં પાણીનું સ્તર વધે અને શિયાળા, ઉનાળામાં ઓછું થતું જાય છે. તેથી નદી કિનારે જમીન પર ક્ષાર બાઝી જાય છે અને તેની નીચે કીચડ રહે છે. જ્યારે પાણીનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે આ કીચડ પાર કરીને વાપરવાનું પીવાનું પાણી લઈ શકાતું નથી કારણકે કીચડમાં પગ ગરકી જાય છે. ઢોર પણ પાણી સુધી પહોંચી શકતા નથી. કેટલીક જગ્યાએ એટલો બધો કીચડ થાય છે જેમાં ઢોર ફસાઈ જાય છે અને તેને બહાર કાઢી શકાતા નથી. આમ કીચડની કારણે બેનોને પાણી માટે દૂર સુધી ચાલીને જવું પડે છે.
- * આ ક્ષાર અને કીચડમાં ઘણી બધી માછલીઓ ફસાઈને મરી જાય છે. તેથી આસપાસ રહેતા આદિવાસી લોકોના પોષણયુક્ત આહારનો નાશ થાય છે.
- * સામાન્ય રીતે વહેતી નદીના ભાઠામાં ફળ, શાકભાજી કે અન્ય પાક ઉગાડીને કાઠે વસતા કેટલાક ખેડૂતો

આવક મેળવતા હોય છે. પણ અંધને કારણે ભરાઈ રહેતા પાણીને લીધે આ શક્ય નથી થતું. આમ તેમની આવક પર અસર પડે છે.

★ આદિવાસી લોકો સામાન્ય રીતે ચાર વસ્તુ પર નિર્ભર હોય છે. ખેતી, જંગલ-પેદાશોનું વેચાણ, પશુપાલન અને માછીમારી. જ્યારે અંધને કારણે જમીનો ડૂબમાં જાય છે. ત્યારે તેમને બીજે રહેવા જવું પડે છે. ત્યાં તેમને જમીનના બદલામાં જમીન તો મળે છે. પણ તેમના બીજા ત્રણ આધારો છીનવાઈ જાય છે. ખેતીલાયક જમીન તેમને જંગલોથી દૂરના વિસ્તારમાં મળે છે તથા નવી જગ્યાએ પશુઓનો ચારો કે માછીમારીની કોઈ તક હોતી નથી. તેથી તેમની આર્થિક પરિસ્થિતિ પર સીધો ફટકો પડે છે. આની અસર બેનોના સ્વાસ્થ્ય પર સૌથી વધુ થાય છે.

★ તેમને આપવામાં આવતી જમીન પણ ખેતીલાયક નથી હોતી તથા ખેતી બરાબર શક્ય ન હોવાને કારણે તેઓને સ્વનિર્ભર ખેડૂતમાંથી સ્થળાંતરિત મજૂર બનવું પડે છે. દૂર દૂર સુધી મજૂરીની શોધમાં તેઓ ભટક્યા કરે છે. આ તમામની અસર સ્ત્રીઓના જીવન પર પણ પડે છે.

★ વિસ્થાપિત કુટુંબોને નવી જગ્યાએ બળતણ, પશુઓ માટે ચારો વગેરે શોધવા દૂર દૂર સુધી જવું પડે છે.

★ નાના-મોટા રોગ થાય ત્યારે અગાઉ આ બહેનો પોતાને પરિચિત જંગલમાંથી વનસ્પતિ શોધી લાવી જાતે સારવાર કરી શકતી હતી. આ નવી જગ્યામાં તેઓ આ રીતે વનસ્પતિ ઔષધો મેળવી શકતી નથી અને બીજી પદ્ધતિની સારવાર માટે નાણાંનો વ્યય તેઓને કરવો પડે છે.

★ વિસ્થાપનના કારણે આદિવાસી ગ્રામ્ય પ્રજાને સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક ગેરલાભ ઘણો થાય છે. અગાઉ એક જ ગામમાં રહેતા ઘરોના લોકો વચ્ચે જે આત્મીયતા અને સ્વનિર્ભરતા સાથે એકબીજાને મદદ કરી છૂટવાનું વાતાવરણ હતું તે હવે બદલાઈ જાય છે. નવી જગ્યાએ વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓ અને માનસિક તાણ તેમનામાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો પણ ઊભા કરે છે. તૂટતા જતા કુટુંબોના સભ્યો વચ્ચે અગાઉની આત્મીયતાને બદલે હરિફાઈ અને સ્વાર્થની વૃત્તિ ઉમેરાય છે. આમ ઘણી પેઢીઓ સુધી ચાલનારું સામાજિક-સાંસ્કૃતિક નુકસાન આ આદિવાસીઓએ વેઠવાનું આવે છે.

આમ બધી રીતે જોતાં વિસ્થાપનના મુદ્દામાં સ્ત્રીઓને સૌથી વધારે સહન કરવું પડે છે.

૨.૦ મૂળભૂત જરૂરિયાતો :

આપણા સમાજમાં સ્ત્રી કુટુંબને પાયાની સગવડો કરી આપતી હોય છે. નિરાશ્રિત કે વિસ્થાપિત બેનો પણ નવી જગ્યાએ આજ ભૂમિકા નિભાવે છે. તેઓને ઉપલબ્ધ જે પણ નાની-મોટી જગ્યા હોય તેની સફાઈથી માંડીને ખોરાક, પાણી, બળતણ, બિમારોની સારવાર પ્રત્યેક કામ તેઓ કરે છે. પણ અહીં કેમ્પમાં આ બધી વસ્તુઓ માટે તેમને બહારના માણસોની મદદ લેવી પડે છે. ઘણીવાર આ મદદ નથી મળતી અને પૂરતા પ્રમાણમાં પાયાના સંસાધનો મળતા નથી તેથી બેનોને વધુ તાણ વગેરે થાય છે.

૨.૧ ખોરાક : ઘણી બધી વાર પૂરતું ખાવાનું/અનાજ વગેરે મળતા નથી, ત્યારે બેનોને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. ઘણીવાર શરીરને જરૂરી પોષક તત્ત્વોવાળું ખાવાનું નથી મળતું તેથી નવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. નીચે જણાવેલ સૂચનોનો ઉપયોગ કરી શકાય :

- * જ્યાં આગળ ખોરાક અથવા અનાજ વગેરે વહેંચાતું હોય ત્યાં જઈને આ પ્રક્રિયામાં ભાગ લો. વહેંચણીના નિર્ણયો પુરુષોને પૂછીને ના લેશો. સ્ત્રીઓને જ પૂછો અને સ્ત્રીઓને જ વહેંચણીનું ખાવાનું/રેશન સીધું આપો.
- * કેમ્પ આયોજકો પાસેથી સ્ત્રીઓ-પુરુષો માટે સરખા જથ્થામાં ખોરાક/ખાવાની વસ્તુઓ મેળવવા માટે માંગણી કરો.
- * સગર્ભા, ધાત્રી કે કુપોષિત બેનો માટે વધારાના રેશનની માંગણી કરો.
- * જો બધી બેનો જાતે ખાવા બનાવવાની હોય તો સૌની પાસે પૂરતા વાસણ વગેરે છે કે નહિ તેની તપાસ કરો. એક રસોડે ખાવા બનાવવાનું હોય તો પણ બેનોને આ કામમાં લગાવો તેથી ખોરાક-વહેંચણી વગેરેની પરિસ્થિતિ પર નિયંત્રણ રહેશે.

૨.૨ પાણી અને બળતણ :

જ્યારે તેઓ બધા અલગ રાંધીને જમતા હશે ત્યારે દરેક કુટુંબને માટે પાણી અને બળતણની સમસ્યા થશે. આ બંને જવાબદારીઓ બેનોની જ છે તેથી તેઓએ જ આ બાબત કામ કરવું પડશે.

કેટલાક સૂચનો કામ આવશે :

- * પાણીને કેવી રીતે ચોખ્ખું કરવું/પીવાલાયક બનાવવું તે શીખી લો.
- * પાણી ભરવાના વાસણો ખૂબ મોટા અને ભારે હોય તો કેમ્પ આયોજકોને ઉંચકાય તેવા નાના વાસણ વસાવવા કહો.
- * જો એક જ જગ્યાએથી બળતણ લાવવાનું હોય તો આયોજકો તરફથી તે જગ્યાએ કરેલ ઢગલાનું ધ્યાન રાખવા કહો, જેથી તે કોઈ ચોરી ના જાય.
- * પાણી કે બળતણ લેવા એકલા ન જશો. દૂર જવાનું હોય તો કોઈ સ્થાનિક વ્યક્તિને ભોમિયા તરીકે સાથે રાખો.

૨.૩ જાતીય શોષણથી બચવું :

વિસ્થાપિત બેનોને બળાત્કાર અને હિંસા વેઠવી પડે છે. જેમકે,

- * ખોરાક, બળતણ, સલામતિ, કાયદાકીય કાગળો કે અન્ય મદદ ના બદલામાં રક્ષક દળના માણસો કે સરકારી અધિકારીઓ જાતીય સંબંધની માંગણી કરે છે એ ખોટું કહેવાય.
- * અન્નાણ્યા માણસો વચ્ચે રહેતી બેનોએ આ ખાસ સહન કરવું પડે છે.
- * કેમ્પમાં રહે તો પુરુષોને પોતાની સ્ત્રીઓ અને ઘરથી દૂર રહેવું પડે છે. તેથી તેઓ અકળાયેલા હોય છે. કેમ્પમાં ખાસ બીજી પ્રવૃત્તિ પણ નથી હોતી. તેઓ પોતાનો કંટાળો ઉતારવા કે ગુસ્સો-ચીડ ઉતારવા કેમ્પમાં જ પોતાની આસપાસ રહેતી બીજી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જાતીય અને અન્ય હિંસા કરે છે.
- * કેમ્પ વિસ્તારની આજુબાજુ રહેતી બીજી વસ્તીના લોકો પણ સ્ત્રીઓ પર હુમલો કરી શકે છે.

જાતીય હિંસા કરવી તે માનવીય અધિકારોની વિરુદ્ધની વાત છે.

જો તમારી પર જાતીય હુમલાની શક્યતા હોય અથવા તમે બળાત્કાર કે છેડતીના ભોગ બન્યા હોય તો આ જ પુસ્તકમાં “સ્ત્રીઓ પ્રતિ હિંસા” નામનું પ્રકરણ જોઈ જાઓ.

એકલા ના જશો અમે તમારી સાથે આવીશું

જો તમારે દૂર જવાનું હોય અને તમે એકલા જશો તો કદાચ તમારી પર જાણીતા કે અજાણ્યા માણસો હુમલો કરી શકે છે.

૩.૦ માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો : આ પુસ્તકમાં આપેલ “માનસિક સ્વાસ્થ્ય” ના પ્રકરણમાં વિસ્થાપિત, નિરાશ્રિત બેનોના માનસિક પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે જુઓ.

૪.૦ પ્રજનન સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો : આ બધી સામાન્ય મુશ્કેલીઓ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને કેટલીક વિશેષ સમસ્યાઓ બાબત સંભાળ મળતી નથી.

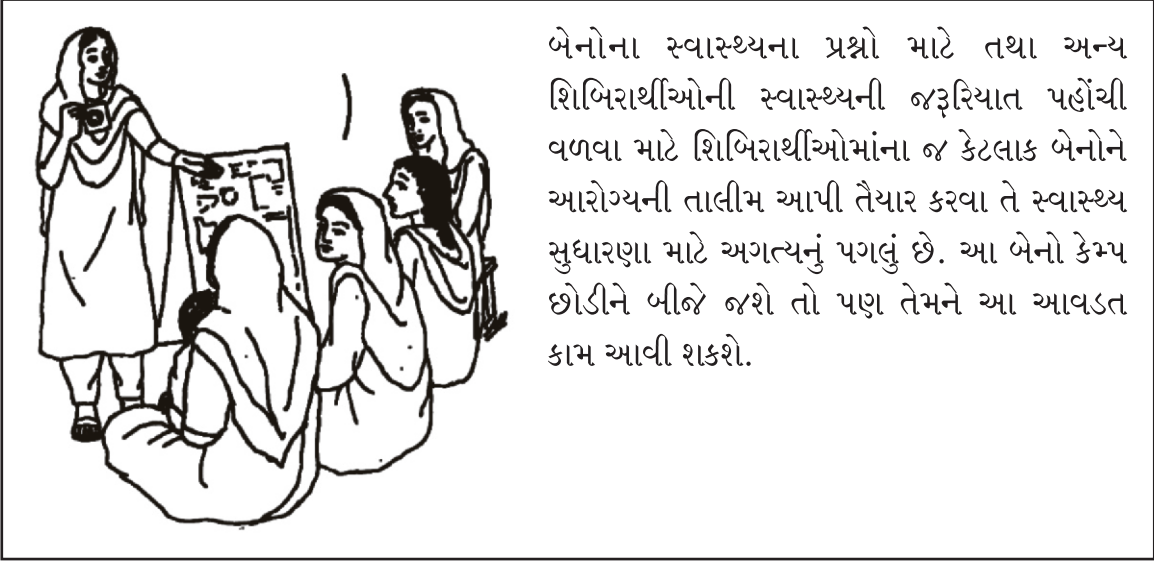
* તમારા કેમ્પમાં કે આજુબાજુ કોઈ સગર્ભા સ્ત્રી હોય તો તેને સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન અને બાળકના જન્મ વખતે મદદની જરૂર પડશે. આ મદદ મેળવવા તમારે યોગ્ય સંપર્કો કેળવવા પડશે. દા.ત. સ્થાનિક દાયણબેન, આરોગ્ય કાર્યકરો વગેરે. સગર્ભા બેનો માટે પોષણદાયક ખોરાક સાથે લોહતત્ત્વ, ફોલિક એસિડ, આયોડીન, વિટામીન-સી વગેરેની પણ જરૂર હોય છે.

ત્યાં દૂર એક દવાખાનું છે પણ ત્યાં એ લોકો કુટુંબ નિયોજનની સગવડ આપતા નથી.

* કુટુંબ નિયોજન સંભાળ : મોટા ભાગે નિરાશ્રિત કેમ્પોમાં કુટુંબનિયોજનના સાધનો કે માહિતી મળતા નથી. તેથી ઘણીવાર બેનોએ અનિચ્છાએ સગર્ભા બનવું પડે છે. આમાંથી છૂટવા માટે સ્થાનિક આરોગ્ય કેન્દ્ર કે કાર્યકરોનો સંપર્ક શોધવો પડે છે. અથવા તમારા કેમ્પના આયોજકોને આ બાબતે માંગણી પહોંચાડો.

- * આ ઉપરાંત માસિક દરમ્યાન વાપરવાના પેડ/કપડાની ખાસ જરૂરિયાત હોય છે તે અંગે વ્યવસ્થા કરાવો.
- * સ્ત્રીરોગોને સમજી શકે અને ઓળખી શકે તેવા આરોગ્ય કાર્યકરની સગવડ હોવી જોઈએ. શક્ય હોય ત્યાં સુધી મહિલા આરોગ્ય કાર્યકરની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.
- * જરૂર પડે તો સલામત ગર્ભપાતની વ્યવસ્થા પણ ગોઠવવી પડશે.

બેનોના સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો માટે તથા અન્ય શિબિરાર્થીઓની સ્વાસ્થ્યની જરૂરિયાત પહોંચી વળવા માટે શિબિરાર્થીઓમાંના જ કેટલાક બેનોને આરોગ્યની તાલીમ આપી તૈયાર કરવા તે સ્વાસ્થ્ય સુધારણા માટે અગત્યનું પગલું છે. આ બેનો કેમ્પ છોડીને બીજે જશે તો પણ તેમને આ આવડત કામ આવી શકશે.

પ.૦ સ્ત્રીઓમાં નેતૃત્વ

બેનોમાં રહેલી નેતૃત્વ શક્તિને કામે લગાડો : તમે જો કેમ્પ આયોજક હો તો તમે બેનોને નીચે જણાવેલી રીતે ભાગ લેતી કરો. કેમ્પમાં રહેતી સ્ત્રીઓ સાથે કેમ્પના અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાથી તેઓ જાતે જ તેમાંથી માર્ગ કાઢવાના રસ્તા સૂચવશે. જેમકે,

- * કેમ્પની વ્યવસ્થાઓ કેવી રીતે ગોઠવાયેલી છે તે અંગે ચર્ચા કરો. જેમકે, પાણીની વ્યવસ્થા, રસોડું, સંડાસ-બાથરૂમ વગેરે.
- * સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોને અલગ બેસાડી વાતચીત કરાવો.
- * કેમ્પના રસોડામાં જરૂરિયાત હોય તો બેનો કે ભાઈઓ પાસે સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરવા માંગણી મૂકો.
- * કેમ્પમાં સલામતિના પ્રશ્નો હોય તો કેટલાક પુરૂષો અને મોટી ઉંમરની હિંમતવાન સ્ત્રીઓને આ વિષય પર કાર્યરત થવા અપીલ કરો.

વિસ્થાપિત અને નિરાશ્રિત બેનો

- * જો તમે કેમ્પમાં રહેતા હો તો તમારામાંથી એકને નેતા તરીકે ચૂંટી કાઢો અને તેને કહો કે તે કેમ્પ આયોજકો સાથે વિવિધ મુશ્કેલીઓની ચર્ચા કરે અને વ્યવસ્થામાં સુધારો કરે.
- * બાળ-સંભાળ અને આરોગ્યની પાયાની તાલીમનું આયોજન કરો.
- * બાળકો માટે બાલવાડી કે નાનકડી શાળા જેવું આયોજન ગોઠવી કાઢો જેથી બાળકોની પ્રગતિ નહિ રુંધાય અને માતા-પિતાને સંતોષ થાય.
- * કેમ્પમાં એકબીજાની ભાષાના જાણતી હોય તેવી બેનો હોય તો અન્ય સ્ત્રીઓ તેમને માટે દુભાષિયાની જેમ સંવાદ કરાવી શકે છે. થોડી વધુ આવડતવાળી બેનો આપોઆપ જ નેતૃત્વ કરવા લાગશે.

યાદ રાખો કે કેમ્પમાં રહેતા કુટુંબોની બધી જરૂરિયાતો કેમ્પના આયોજકો પૂરી નથી કરી શકતા. ખોરાક અને રહેઠાણ સિવાયની જરૂરિયાતો માટે આ બેનોને પૈસાની જરૂરિયાત હોય છે. તેથી તેમને હસ્તકલા કે અન્ય આવકલક્ષી કામો કેમ્પ દ્વારા ગોઠવાય તો તેમને વધારાના નાણાં મળી રહે અને તેઓને નવેસરથી જીવન ગોઠવવામાં આ કૌશલ્યો ઉપયોગી નીવડે. કામમાં રોકાએલા રહેવાથી તેમને માનસિક સમસ્યાઓ પણ થતી નથી કે હળવી બને છે. ખાસ કરીને લાંબો સમય ચાલનારા કેમ્પમાં આવું આવકલક્ષી કામ મેળવી આપવું જરૂરી છે.

